

Hana Younis

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

“SELAMI I POLJUBCI SA FRONTA”

Apstrakt: Početak Prvog svjetskog rata promijenio je svakodnevni život stanovnika Sarajeva. Njihove svakodnevne navike zamijenila je borba za opstanak. Rad na osnovu nekoliko stotina sačuvanih privatnih pisma porodice Žiga, nastalih u periodu 1914–1918. godine, ukazuje na različita viđenja rata i odnose prema njemu. Autorica je posebnu pažnju usmjerila na pisma koja je tokom Prvog svjetskog rata razmjenjivao bračni par Žiga, Mahmut-ef. i Čamila-hanuma, a na osnovu kojih se ukazuje na svakodnevni život porodice razdvojene zbog ratnih dejstava, u okolnostima u kojima je ratna zbilja diktirala pravila.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, svakodnevni život, porodica, Sarajevo, Mahmut-ef. Žiga, Čamila-hanuma Žiga

Abstract: The beginning of World War I changed the everyday life of the inhabitants of Sarajevo. Their everyday habits were replaced by the struggle for survival. Based on several hundred preserved private letters of the Žiga family, created in the period 1914–1918, the paper shows different views of the war and attitudes towards it. The author has given special attention to the letters exchanged between the Žiga spouses, Mahmut Efendi and Čamila, during World War I, which depict the everyday life of the family separated by the war, under circumstances in which the reality of war dictated the rules.

Keywords: World War I, everyday life, family, Sarajevo, Mahmut Efendi Žiga, Čamila Žiga.

Uvod

Problemi sa kojima su se suočavale porodice tokom rata su mnogobrojni. Iako je svaka porodica imala svoju priču, sa njima jedinstvenim i najvažnijim ratnim događajima, pokušat ćemo kroz privatnu korespondenciju rasvijetliti svakodnevnicu jedne porodice i ukazati na rat iz njihove perspektive. Sačuvana pisma koja su razmjenjivali Mahmut-ef. i Čamila-hanuma Žiga tokom ratnog perioda poslužila su za analizu u ovome radu, u kojem se kroz njihove privatne zapise nudi mogućnost sagledavanja Prvog svjetskog rata iz jednog intimnog ugla, gdje su osjećaji osnovna vodilja.¹ Pisma su, zavisno od njihovog potpisnika, davala i različitu sliku svakodnevnog, svako od njih jasno ukazuje na najvažnije događaje za tu osobu u datom trenutku. Pisma su ujedno i odraz stanja, prostora i vremena u kojem se ta osoba nalazi te stoga predstavljaju prvorazredni izvor za sagledavanje života u ratu.²

Cilj je ovog rada analizom privatnih pisama prikazati život žene koja je s izbijanjem rata postala glava porodice, njenu borbu sa svakodnevnim problemima, ali i porodične sukobe koji su neminovno izbili na površinu u situaciji kada je ona finansijski postala zavisna od zajedničkih prihoda sa rodbinom, te njen pokušaj da, bez obzira na sve nedaće, održi privid odnosa u porodici kakav je bio prije rata. Rad se fokusira upravo na osjećaje i doživljaje ratom razdvojenih supružnika, kojima su ratni događaji bitni tek ukoliko su oni sudionici tih događaja.

Analiza pisama ukazuje na to da su u suštini ratna dešavanja posmatrana subjektivno, potpuno zavisno od toga ko je pisao ta pisma i u kojim okolnostima. Tako Čamilina pisma ukazuju na to da se život u Sarajevu nastavio u drugačijim uslovima, te da je s vremenom postajao sve teži. U njenim pismima preovlađava nekoliko tema: prvenstveno njena neizmijerna briga i želja za suprugom,

---

¹ Riječ je o ličnom fondu porodice Žiga, koji se nalazi u Historijskom arhivu Sarajevo. Ovaj fond sadrži raznovrsnu arhivsku građu, a iz Prvog svjetskog rata sačuvana su ukupno 133 pisma i 325 karti i dopisnica. Najviše sačuvanih pisama (87) i karti (168) napisao je upravo Mahmut-ef. svojoj supruzi Čamila-hanumi. Jedan mali broj sačuvanih pisama napisala je Čamila, njih 18 i 16 karti, dok su ostala pisma napisali članovi njihovih porodica i prijatelji, ali i neke poznate ličnosti poput Mehmeda Hulusija i Huseina Mašića. Vidi: Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Porodični i lični fondovi, Žiga Mahmut (dalje: PLFMŽ), kutija br. 1, br. 2, br. 3.

² U bosanskohercegovačkoj historiografiji do sada je napisano mnogo radova o Prvom svjetskom ratu, ali se oni odnose na njegovu vojnu, političku i ekonomsku perspektivu. Pitanje svakodnevnog života, posebno iz ugla “malih, običnih ljudi”, do sada nije bilo predmet istraživanja.

zdravstveno stanje nje i djece, problemi sa nedostatkom prehrambenih proizvoda, porodični problemi, kao i povremena ljubomora. Snagu za svakodnevnu borbu Čamila je crpila iz pisama koja je dobijala sa fronta od supruga, a u kojima su redovni selami i mnogobrojni poljupci bili njeno utočište i potvrda suprugove ljubavi, nada da je rat tek privremena stvarnost.

Iz Mahmutovih pisama je teško utvrditi kakvo je bilo opšte stanje vojske jer se i njegova pisma uglavnom odnose na brigu o supruzi i djeci, zatim pokušaje da dobije bolje mjesto ili premještaj, ali se bilježi i tek poneka rečenica o njegovoj ratnoj zbilji. Tako i pisma koja su pisali Mahmutovi prijatelji iz drugih jedinica ukazuju na ono što je svakom od njih bilo u datom trenutku važno, neobično ili novo.³ Pisma koja je pisao Mahmutov brat Salih-ef., ili Čamilin brat Ismet, kada se vratio sa fronta u Sarajevo, ukazuju na pokušaj održavanja života u normama svakodnevnice, koja je bila uobičajena za svakog od njih prije izbijanja rata.⁴

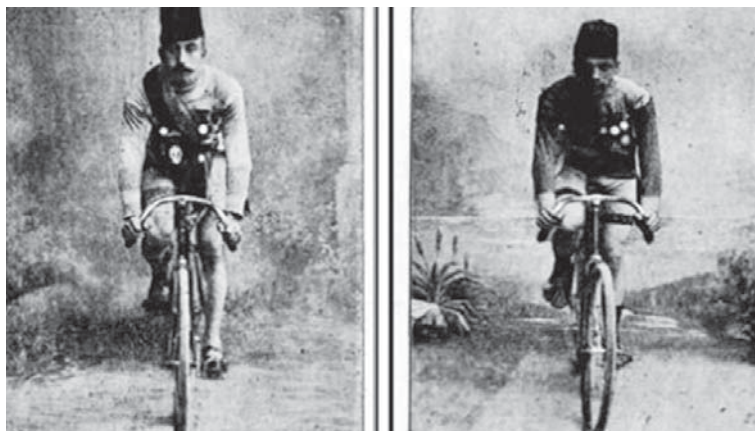
---

³ U svakom od pisama koje je potpisao neko od Mahmutovih prijatelja sa neke linije fronta nalazi se opis posebnosti tog kraja ili neki događaj koji se u tom trenutku činio zanimljiv. Tako imam hadži Ahmed Grbić, koji je bio na frontu a nadao se premještaju u Grac, piše: "(...) Kanim za 5 marta moliti za urlich ali moguće da neću dobiti jer nemam zastupnika. Ovdje sam 47 dana te kroz ovo vrijeme ovdje nije pao ni snijeg ni ništa te je po ulicama velika prašina te za moja prsa vrlo škodi. Vazda putujemo. Skoro sam išao na frontu te sam se vozio anfnzngom? 20 kl i čuješ družu stara vuče četvoro jer anfnzngom? ide od zemlje visoko. M. Selam." S druge strane, njegov prijatelj Mulo u pismima prepričava i događaje iz Sarajeva u kojima je bio obaviješten. Tako se radovao kada su regrutovani Mehmed Hulusi i Šakir-ef. Mivekitović napisavši: "(...) a sada bar imaju prilike da pokažu svoj patriotizam. Nije vazda u kiraethani i drugdje raspredat i kritizirat." On dalje piše: "Čujem nadalje da se je naš reisulema Čaušević vjenčao sa Pandžinom kćeri. S hajrom i sa srećom. Lijep korak a i velika energija na ovoj skupoći (...)" Vidi: HASA, PLFMŽ, kutija br. 1, pisma 04.03.1916. i 27.02.1918.

⁴ Salih-ef. Žiga bavio se trgovinom i prije Prvog svjetskog rata, tako je i tokom rata pokušavao održati poslove aktivnim, dok se Ismet Sokolović tokom kratkog boravka u Sarajevu trudio što više vremena provesti sa djevojkom sa kojom je ašikovao i prije regrutovanja. Jedno od njegovih pisama, upućeno Mehmetu, bilo je sljedećeg sadržaja: "(...) Upravo evo sad u 9 sati dođoh ušpitalj i mišljah da se lijepo ispavam i pročitah tvojku kartu razabrah tvoje devre i nečeš vjerovat da me je ona pjesma 'Tuguj tugo al nemoj zadugo' toliko dirnula iako je samo napisana da sam evo odlučio da pobjegnem noćas odavljen pa makar bilo i preko zida. Ne poznaš moje raspoloženje sada pošto sam prilično sabidane ne kulanišem ruma a Joško mi još nije zasvirao 'Šariku' podjekad (samo jednom na dan) odem onome mom pa se razgovaramo, čekam samo na tebe dragi imame efendija pa da ostanem ovdje i oženim se, počelo se naime po Sarajevu sve da ženi preključe asistent Rašidagić a noćas će da privede dr. Zečević. Gledaj da se što skoro ovdje pomoliš jer ja neću dugo čekati, ali te naprijed opominjem da na svadbi neće biti ruma niti će te mezetiti konzervom sa barbanjima kao što si ti to naučio. Sve mi se čini da ovo moje neće biti ni dugo, svaki dan sačekujem maršutu, želio bih samo da ovde preko bajrama ostanem a inače mi nebi bilo mrsko da odem u Peštu. Hitim da ti svršim pismo jer neimam vremena (sad će Avdaga u džamiju a ja na pender) pa zato očekuj drugi put više (...)" HAS, PLFŽM, kutija br. 1, pismo na kojem piše 27.08.

Mahmut i Čamila – ljubavna priča

Mahmutova porodica Žiga jedna je od uglednijih sarajevskih porodica, a prvi put se u građi spominje pod tim imenom još sredinom 18. stoljeća.⁵ U 19. stoljeću upoznajemo ih kao poznate veleposjednike koji su zauzimali visoke administrativne položaje u Osmanskom carstvu.⁶ Mahmut je rođen 1886. godine kao četvrto i najmlađe dijete u porodici Ibrahimage Žige. Njegova porodica je, pored ugleda koji su stekli kao obrazovani ljudi na visokim administrativnim položajima, imala i velike posjede u okolini Sarajeva. I pored redovnih prihoda s ovih imanja, oni su se bavili i drugim poslovima poput trgovine.⁷ Mahmut je završio Šerijatsku sudačku školu.⁸ Pored redovnog školovanja, on je bio aktivan i u sportu. Tako je odmah nakon formiranja koturačkog društva El-Kamer u Sarajevu postao njihov aktivni član. Redovno je vježbao, a na takmičenju najboljih biciklista u Bosni,

Ahmed-beg Karabegović i Mahmut Žiga⁹

⁵ Skarić spominje Žige kao poznatiju muslimansku tabačku zanatlijsku porodicu. Vidi: Skarić, Vladislav. *Izabrana djela I*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1985, 154–155.

⁶ Godine 1846. Salihaga Žiga je imenovan članom Velikog vijeća Bosne u Sarajevu. Hadžihusainović, Salih Sidki Muvekkit. *Povijest Bosne 2*. Sarajevo: El-Kalem, 1999, 1015.

⁷ Trgovinom su se aktivnije počeli baviti krajem 19. stoljeća, kada trgovačke poslove preuzima Ibrahimaga Žiga, a nakon njega njegov stariji sin Salih. Više vidi: HAS, PLFŽM, kutija br. 3: HAS, Fond Gradskog poglavarstva grada Sarajeva, 1880, dokumenti br. 793 i 826.

⁸ Hasanbegović, Zlatko. ““Spahina” Islamska vjerska zajednica. Između obnove vakufske autonomije i stranačkog nadzora 1935.–1938.”, u: *Historijski zbornik*, urednik Damir Agičić, vol. 63, no. 2, (Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2010), 506.

⁹ Vidi: E. M. “Naši biciklisti”, u: *Kalendar “Gajret”*, urednik Edhem Mulabdić, god I, (Sarajevo: “Gajret”, društvo za pomaganje gjaka muslimana, 1906), 119 i 152.

koje je održano 1906. godine u Sarajevu, ispred spomenutog koturačkog društva osvojio je prvo mjesto. Tom prilikom u kalendaru Gajret objavljen je i članak sa njegovom slikom na biciklu.

Mahmut je tada bio mlad momak od dvadeset godina i ova pobjeda je bila izuzetno važna ne samo kao priznanje za uloženi trud nego i za njegovu popularnost među djevojkama.¹⁰

Čamila je također bila iz veoma poznate, ugledne i imućne sarajevske porodice Sokolović. Imala je tri brata: Ismeta, Teufika i Osmana, kao i dvije sestre: Almasu i Šemsu. Međutim, ona je bila posebno bliska s Ismetom, koji je ujedno bio i Mahmutov dobar prijatelj, što je također moglo biti važno za njihovo upoznavanje.

Ljubavna priča počela je tajno i kao takva trajala je sve do jednog popodneva, kada ih je neko od poznanika ugledao same na ulici.¹¹ Čamila je naravno odmah *pobjegla*, a Mahmut je ostao da *objasni cijelu situaciju*.¹² U obje kuće nastala je panika. Iako su oboje bili iz uglednih porodica koje su se dobro poznavale i bile povezane prijateljskim vezama, bilo im je zabranjeno dalje viđanje.¹³ Situacija je bila dosta komplikovana jer nisu ispoštovali tradicionalni način ašikovanja, a Čamili se činilo da se našla u *bezizlaznoj situaciji*. Sve je bilo komplikovanije jer je Čamila bila mlada, imala je najvjerovatnije 14–15 godina. Shvativši da mora nešto poduzeti, Mahmut se želio uvjeriti, prije pokretanja ozbiljnih koraka, da li ga Čamila voli. Napisao joj je pismo u kojem je ključno bilo pitanje: "Da li ga ljubi?"¹⁴ Na to pitanje je ona odgovorila: "(...) Dragi Mahmut eff. za onu riječ što

---

¹⁰ Biciklizmom se bavio sve dok se nije oženio. Međutim, od 1910. godine pa sve do kraja svog života lov je bio hobi kojim se Mahmut-efendija aktivno bavio i za koji je uvijek imao vremena. Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, legitimacije i članske karte lovačkog društva.

¹¹ Da ni Ismet nije znao za njihovo ašikovanje, ukazuje jedno pismo koje je napisala Čamila: "Dragi Mahmut eff. Primila sam vaše pismo i vrlo me je obeselilo kada sam vidjela da sam opet svog vjernog Amigjića dobila. Čestitam vam ovaj sretni Bajram. Nemojte promisлити da sam nako zbog šta sretna osim zbog vas i mogla sam vam još mnogo i mnogo pisati ali kalem (olovka, op. a.) se slomi Ismet se pomoli a ja samo da brže pismo zatvorim. Više ništa nego primi srdačni pozdrav tvoja vjerna i prevjerna Čamka S." HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo pisano grafitnom olovkom.

¹² U pismu koje je napisala poslije tog događaja, pored ostalog, pisalo je: "(...) hoću da znam ko je kome progovorio za onaj dan, koliko me je od vas stid da vam ni kazati ne mogu da vam zafaljujem zahvaliti ne mogu da plaćem kada nisam već vam onako lijepo zahvalila. Više ništa nego maksuz selam od mene. Ode pismo putujuće a ja ostah tugujuće slatkog odgovora čekajući tvoja vjerna i prevjerna. Č. Sokolovića." Ibid.

¹³ Mahmutu je napisala: "(...) a meni roditelji zabranjuju da ja niskijem ne govorim isto nako kao što vama vaši roditelji zabranjuju da sa mnom ne govorite (...)" Ibid.

¹⁴ Ibid.

ste me pitali ljubim li ja vas. Ja vas ljubim i srcem i dušom moram da vas ljubim jerbo mi vas srce ljubi i srce mi vas voli (...)”¹⁵

Nakon toga je Mahmutova porodica počela tražiti osobu koja bi mogla započeti *provodadžisanje* u njihovo ime, a koja bi u isto vrijeme bila od povjerenja i kod Sokolovića. To izgleda nije bilo tako jednostavno, jer je bilo *nekih ljudi* koji nisu bili za taj brak. Čamilina majka je upozorila kćer da ima i ljudi koji bi ih rado “zavadili”.¹⁶ I pored toga provodadžisanje je ubrzo počelo, a sve je za kratko vrijeme bilo riješeno.¹⁷

Svadba je proslavljena, a Čamila i Mahmut su se uselili u porodičnu kuću u centru Sarajeva. To je bila lijepa dvokatnica sa velikom baštom, izgrađena prema tradicionalnoj osmanskoj arhitekturi. Međutim, Mahmut-efendija je nakon tri godine stanovanja u njoj odlučio izgraditi potpuno novu kuću, samo nekoliko metara udaljenu od stare. Ova kuća trebala je imati i veće dvorište, što je posebno bilo važno jer su Čamila i Mahmut do 1914. godine već imali dvoje djece, tj. dvi-je djevojčice, Nazihu i Subhiju. Projekat kuće je bio završen u junu 1914. godine, ali su planovi za izgradnju, kao i svakodnevica Čamila-hanume i Mahmut-ef., prekinuti izbijanjem Prvog svjetskog rata.¹⁸

Mahmut-efendija i Čamila-hanuma – ratna zbilja

Mahmut-efendija Žiga regrutovan je 01.12.1914. godine i za Čamilu je, kako je napisala u jednom od pisama, rat počeo upravo tog dana. Zbog svoje vjerske titule regrutovan je kao vojni imam prve regimente. Njegova jedinica je bila smještena u Polisarvskom, jednom malom selu dvadesetak kilometara udaljenom od Budimpešte. Iako se u toku rata više puta pokušavao prebaciti kao rezervni imam na bilo koju funkciju u Sarajevo, on je ostao u Budimpešti sve do samog kraja rata 1918. godine.¹⁹

Nakon što je regrutovan, Mahmut-ef. je putovao tri dana i na odredište je stigao 04. decembra. Odmah nakon što je “prispio”, napisao je svoje prvo pismo

---

¹⁵ U ovom pismu Čamila je poslala i fotografiju Mahmutu, ali ona nažalost nije sačuvana. Ibid.

¹⁶ “(...) opomenula me mati za vas da vas svijet naskoči da nas zavadi niko nas ne može zavaditi (...)”, napisala je Čamila. Ibid.

¹⁷ Pregovori su vođeni kod Safije, koja je zasigurno bila od povjerenja objema porodicama. Ibid.

¹⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 3, plan i projekat kuće od 15.06.1914.

¹⁹ Posljednje dostupno pismo Mahmut je poslao iz Budimpešte 17. juna 1918. godine. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 17.06.1918.

Čamki, kako ju je redovno nazivao u pismima.²⁰ U njemu ju je obavijestio da je on zdravstveno dobro, ali da mu je "vrlo neobično", kao i to da "sve mislim na kuću, tj na te i na djecu".²¹ U prvim mjesecima Mahmut se nadao da je njegov odlazak od kuće bio privremen i da će ga ubrzo vratiti u Sarajevo. Stoga je nastojao Čamili pisati kako je neophodno da ona *izdrži* bez njega *samo malo*, da će to proći *brže nego što su se nadali*. Međutim, ratna dejstva im nisu išla u prilog. Ubrzo nakon što je Mahmut regrutovan, odveden je i Čamilin brat Ismet. To je njoj bio znatan problem jer je nakon toga sa dvoje male djece bila oslonjena na djevera Saliha-ef., koji je jedini ostao u Sarajevu od bližih muških članova porodice. Situacija je time postala komplikovanija jer se njih dvoje nisu slagali. Toga je bio svjestan i Mahmut pa je pokušavao napraviti balans između brata i supruge, ali mu to često nije polazilo za rukom.

Kako bi joj pokazao koliko mu nedostaje, Mahmut je Čamili, posebno prvih mjeseci, pisao ako ne svaki, onda svaki drugi dan. Stoga se često ponavljao, obavještavajući je o svim pojedinostima koje su se njemu dešavale, ali bez posebnih detalja o ratu. Njegove prve žalbe odnosile su se na ishranu. Samo nekoliko dana nakon što je stigao u Polisarovski od Čamile je tražio da mu pošalje pečenice i sudžuke jer "ovdje kao u selu nema se skoro ništa kupiti za jesti".²² Zatim je pisao da se desi "više dana da ništa vruće ne okusim, pa čovjek mora oslabit (...)". Očito nije bio zadovoljan obrocima koje su dobivali u vojsci, tako da je Čamila nakon toga počela povremeno slati nešto od hrane.²³

Njegove dnevne obaveze su se u prvim mjesecima svodile na vježbe i šetnje po Polisarovskom.²⁴ To mu je omogućavalo dovoljno slobodnog vremena, tako da je samo dvanaest dana nakon što je napustio kuću Čamili napisao peto pismo u kojem je stajalo: "ja sam upravo posto nestrpljiv toliko da ne znam išta radit, jer do danas od tebe ne dobih ništa. Pisao sam ti skoro svaki dan, pa ne znam ili nijesi dobila karte ili su moje karte propale. Molim te piši što više i opširnije i to rekomandirano. Primi od mene sto pozdrava i p.... M. Žiga."²⁵ Dan nakon toga,

---

²⁰ Ovo je prvo u nizu pisama koja su počinjala riječima "Draga Čamka", a završavala – "primi od mene stotinu poljubaca i svima selam", HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 04.12.1914.

²¹ Ibid.

²² HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 15.12.1914.

²³ Iz pisama se vidi da nisu svi paketi stizali. Čamila je najčešće slala suhomesnate proizvode i kaurmu, a ponekad je u paket stavljala i duhan. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 22.12.1914, pismo na kojem je napisan samo datum – 27, bez godine i mjeseca, pismo 08.07.1917.

²⁴ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 07.12.1914.

²⁵ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 12.12.1914.

tačnije 13. decembra 1914. godine, ponovo je napisao: “ne znam što bi moglo biti da do danas ne dobih od tebe ništa. Od kada sam ovamo došo svaki dan ti pišem... Nejmaš pojma kako mi je pri duši ovoliko udaljen od tebe, pa još ne čujem ništa od vas. Kad god uzmem da ti pišem sve mi suze na oči udare, ali šta ćeš mora se podnositi, pa odakle to sami Bog zna. Molim te piši mi svaki dan jer ne znaš kako željno očekujem šta čuti od vas. Primi stotinu pozdrava i p..... od svog vjernog M. Žige.”²⁶ Prvo Čamilino pismo stiglo je već naredni dan, bila je to karta u kojoj ga je obavijestila o stanju porodice nakon što je on otišao.

Kakva je bila situacija kod njega u jedinici tih prvih dana može se zaključiti indirektno iz rečenica koje Mahmut piše. Tako je obavijestio Čamilu da je njegov komandant hadžija H. Omerović, kojeg je on poznao i sa kojim je bio u dobrim odnosima. Samo nekoliko dana nakon što je stigao u jedinicu dobio je slobodan dan koji je iskoristio da ode s Ismetom i fotografiše se. Fotografiju je u jednom od pisama poslao u Sarajevo, a želja mu je bila, iako je prošlo samo nekoliko dana od kad ih je napustio, da vidi hoće li Neziha “svog babu prepoznati”.²⁷

Njih dvoje su se nadali da će Mahmuta zbog zdravstvenih problema vratiti kući, a nadanje je postalo realnije kada se Mahmut razbolio, zbog čega više nije mogao prisustvovati vježbama, jedinoj obavezi koju je spominjao u pismima u tom periodu, a koja je ukazivala na ratno stanje. Da je Mahmut-ef. bio uvjeren kako je njegovo regrutovanje privremeno, jasno ukazuje i pismo u kojem je Čamilu žalosno obavijestio da je 23. decembra 1914. godine obavljena glavna vizita te da su neki “puščani a neki dodijeljeni arbeiterima, a ja sam opet uzet kao dobar (...)”.²⁸

U februaru 1915. godine Mahmut je zbog njegovih problema sa vidom premješten u Budimpeštu. Nakon detaljnog pregleda saopšteno mu je da “nije sposoban za oružje”.²⁹ U komandi su odlučili da treba raditi u kancelariji. Radost zbog premještaja upotpunila je činjenica da je bio u istoj *kumpaniji* s Ismetom, Čamilinim bratom. Iako Mahmut nije bio *sposoban za oružje*, on je nakon premještaja počeo malo aktivnije učestvovati u ratnim dešavanjima, ali je Čamili obično naglašavao da on ne zna kud ide. U 1. *kumpaniji* u kojoj je i on bio nalazilo se,

²⁶ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 13.12.1914.

²⁷ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 15.12.1914.

²⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 23.12.1914.

²⁹ Punih 14 dana januara 1915. godine Mahmut je proveo u “špitolju” (bolnici, op. a.), nakon čega su mu saopštili: “(...) da zbog očiju nisam sposoban za oružje ali jesam za pomoćnu službu.” Isti dan su ga obavijestili o tome da će biti premješten negdje u “kancelariju”. U ovom pismu Mahmut je jasno ukazao na učestalu praksu podmićivanja: “Pošto mi je novaca već skoro nestalo (kokad treba na svakom koraku davati) to molim te pošalji mi i to brzojavom i još mi pošalji duhana i jedan fes.” HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 28.01.1915, pismo 08.08.1915.

prema Mahmutovoj procjeni, oko 250 momaka.³⁰ Mahmut je pisao kako se zbog čestih sijela koja su momci organizovali osjećao "kao da je kod svoje kuće".³¹ Privid o sigurnom i veselom životu koji provodi u jedinici, kakav je ovakvim informacijama pokušavao stvoriti kod Čamile, nije mogao dugo opstati. Prvenstveno jer joj nije mogao pisati sa fronta tako često, ali i zbog informacija koje su do nje dolazile od rodbine i prijatelja.³² Stoga je povremeno i sam naglašavao da ide na prve linije, ali bez navođenja detalja. Njegov prvi zadatak koji je spomenuo Čamili bio je pratnja "transporternog vlaka", ali je naglasio: "Kada ću odputovati i kuda ništa ne znam."³³ U junu 1916. godine Čamila se začudila što joj nije napisao da treba ići iz Pešte te da je "obukao druge haljine", tj. da je promijenio uniformu. To je saznala od Salih-ef., a Mahmut je vjerovatno ili čekao da sve bude gotovo, pa da i nju obavijesti, ili je nije želio opterećavati ratnom zbiljom.

U želji da pokaže suprugi koliko mu nedostaje, a šta sve preživljava na frontu, Mahmut je jednom prilikom napisao: "(...) evo me pišem ti pismo a suze mi uvijek idu. Draga Čamka koliko moreš trpi i moli dragoga Boga da se sretno kući vratim i da vas sviju zdravo zatečem. Ja sam znadem kako mi je i moja duša, te ako me kugla ne pogodi, dosta mi je i previše misliti šta će biti stebe i djece. Uz takve prilike možeš samo mislit da nisam ni sa zdravljem dobro, ali šta ću za to niko i ne pita. Najviša moja želja bi bila kad bih te mogo vidjeti još jednom i zagrliti, tebe i djecu i ko kod kuće pa makar opet odmah otišo. Teško mi je opisat ti ne mogu, a znadem da je i tebi isto, ali šta ćeš protiv sudbine se nemože ništa, samo možemo Boga svemogućeg moliti, da nas on opet sastavi, pa ćemo jedno drugog još više voliti. Ja se u Boga uzdam i tvrdo držim, da će mi svagdje i pomoć biti i da neće već ranjena srca posve ucvilit. Draga Čamka ja te još molim drži se dobro i pazi na se i na djecu i moli svemogućeg Boga, da spasi i mene i tebe (...)"³⁴ Samo pominjanje mogućnosti da ga *kugla pogodi* govori o tome da je želio ukazati na ozbiljnost situacije u kojoj se nalazi.

---

³⁰ Ovaj broj je Mahmut spomenuo u cilju opisa druženja. Napisao je: "(...) ima nas 250 momaka pa se na sve strane zametlo sijelo (...)" HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 23.11.1915.

³¹ Ibid.

³² Iz jednog pisma koje je Mahmutu poslao prijatelj iz Sarajeva jasno je da je Mahmutov brat Salih-ef. bio upoznat sa njegovim kretanjem. Mahmut je, prema ovom pismu, nakon dolaska u Budimpeštu bio određen za "marškompaniju", a poslije je bio u Galiciji. On Mahmuta također obavještava o tome da je njihov prijatelj "Abadžija na Italiji" i da mu je pisao sa tog fronta. O svemu ovome Čamila nije znala ništa i Mahmut se trudio da tako ostane što duže.

Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 09.09.1915.

³³ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 08.08.1915.

³⁴ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 26.12.1915.

U međuvremenu je Čamila pokušavala nastaviti sa svojom svakodnevnicom. Nekoliko dana nakon što je Mahmut odveden njena mama Ferhija je privremeno preselila kod nje kako bi joj pomogla sa Nazihom, Subhijom, ali i kako ne bi bila sama. Mahmut je bio sretan zbog toga jer je smatrao da će joj “biti mnogo lakše i običnije”.³⁵ Mahmutova sreća nije dugo trajala, Čamila mu je ubrzo javila da se njena mama želi vratiti svojoj kući, ali i da je ona pred porodom. Saznavši za to, Mahmut je napisao pismo svojoj punici zamolivši je ne samo u svoje nego i u Isetovo ime da ostane kod Čamile naglasivši da je svima tako: “puno lakše i tebi i njojzi, a i meni je pola brige.”³⁶ U istom pismu je insistirao na tome da Čamila pronađe i neku djevojku koja bi joj pomagala u kućnim poslovima.

Rat je već uveliko zahvatio sve sfere života i kriza se osjećala na svim stranama. Strah od dugog rata Mahmut je prvi put počeo spominjati krajem januara 1915. godine. Tada je napisao: “Bože sačuvaj ako ovaj prokleti rat dugo ustraje ne znam šta će od mene biti.”³⁷ Neizvjesnost mu je bila, kako je sam napisao, najgora. Ali tu nije kraj, njemu je također novac bio potreban u isto vrijeme kada se i Čamila žalila na finansije. Bez obzira, kako je napisao, *na stid koji je osjećao*, tražio je od supruge da mu pošalje novac, ali je napomenuo kako je najvažnije da se ona i djeca ne pate, naglasivši da je svjestan da je u Sarajevu “sve stalo”.³⁸

Finansijski problemi su već 1915. godine postali sastavni dio njihove svakodnevnice. Čamila je vjerovala da joj djever ne daje novac koji joj pripada od zajedničkih prihoda, zbog čega se često žalila Mahmutu. Prvi nesporazumi između njih nastali su kada je Salih-ef. odbio platiti osiguranje za njihovu kuću.³⁹ Međutim, ona se ponajviše žalila da joj on rijetko dolazi, a samim tim da joj rijetko i pomaže. Također je bila ljuta na njega zato što je iznosio neke informacije

³⁵ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 15.12.1914.

³⁶ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

³⁷ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 29.01.1915.

³⁸ “Čisto me je stid bilo pare ti zaiskat, jer znam kako je tamo stalo, a morao sam ih zaiskat. Ti tamo gledaj da se ti i djeca ne napatite, a ja ovamo što god mi Bog dadne. Ako biste vidjeli, da Pavo na zajam radi, te nemere izlaziti na kraj a vi prodajte i konje i kola. Pisaću bratu ako mogne nek sijeno iz Jehovca proda pošto more, pak neka tebi pare dade. A tako i kukuruze. Samo da je izdeverat do na ljeto, a u augustu ove godine ima se primiti od Usore kirija za Butmir preko hiljadu kruna, pa će onda biti lakše (...)”, napisao je Mahmut. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

³⁹ U pismu je napisala: “Salih ef. mi rijetko dolazi. Ja sam platila osiguranje za tvoju kuću a Salih ef. nije htio čuti (...)”, a nakon toga je još dodala: “(...) ja te često ružim što bratu vjeruješ.” Čamila-hanuma je često pisala datum koji nije tačan, određena pisma i karte mogu se datirati zahvaljujući štambilju na njima, ali mi ćemo radi lakšeg pronalaska dokumenata pisati datum koji je ona stavljala. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 02.03.1907.

bratu za koje je ona smatrala da su lažne, iako su to bile često opšte pojedinosti o cijenama ili snabdjevenosti grada. Mahmut je imao dosta prisan odnos sa bratom i Čamiline žalbe nisu utjecale na to da braća promijene svoj odnos. Štaviše, Mahmut je često i Čamilina pisma adresirao na Salih-ef., što je ona više puta pokušala promijeniti. Ona je supruga upozoravala na to da ne vjeruje bratu sve što mu napiše. Tako je u jednom pismu napisala: "pišeš mi da ti je brat piso da se ovamo može med kupiti po 8K nejmaga ni po 20 K nije mi šećera kupijo dva mjeseca ni frtalja a kamoli meda ti se prođi brata svog on se ne brine ni za šta osjem za svoju djecu i punicu, nedođe mi po petnaest dana pa i kad dođe neće niti da čuje što ja jadim nego mi samo za tvoje nedodže broji (...)"⁴⁰ Iako i sama u nastavku istog pisma piše kako "bio je bon (bolestan, op. a.) od nevozila? te nije zadugo izlazijo iz kuće", ali ona je smatrala da to nema veze s činjenicom da joj nije dolazilo redovno.⁴¹ Mahmut se silno trudio poboljšati njihov odnos, a situacija se malo smirila nakon septembra 1915. godine, kada je Čamila sa djecom provela deset dana na imanju u Butmiru kod djevera i njegove supruge Merjem-hanume. Mahmutu je napisala ukratko da joj je bilo zaista lijepo.⁴²

Dječija svakodnevnica kroz ratne karte i pisma

Posebna tema u pismima bila su djeca. Mahmut je obično brigu za djevojčice iskazivao stalnim pitanjima za njihovo zdravlje, ali i molbama Čamili da ih *neruži* te da ih dobro pazi. S obzirom na to da su ratni uslovi bili zaista teški za djecu, Neziha i Subhija su, pored oskudice u ishrani i nemogućnosti provođenja bezbrižnog djetinjstva, imale i zdravstvenih problema, a posebno su tugovale za ocem.⁴³ U jednom pismu Mahmut je napisao: "Sve su mi suze na oči udarile, kad sam pročitao da je Neziha plaho smršala a i Subhiju da uši bole. Molim te Čamka dobro ih pazi i nemoj ih ružit."⁴⁴

Kada je Mahmut odveden u vojsku, Naziha je već imala tri godine, ali je Subhija još uvijek bila mala i odlazak oca nije mogla prihvatiti. Dugo na-

---

⁴⁰ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 18.03.107.

⁴¹ Ibid.

⁴² HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 07.09.1907.

⁴³ Tokom rata Neziha i Subhija su prebolovale upalu pluća, Subhija je prebolovala i difteriju, a Neziha kašalj. U bolnici je zbog upale pluća ležala i Čamila sa tek rođenim Muhamedom. Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše samo 18, karta 18.03.107, karta 02.03.907, pismo 08.03.1916.

⁴⁴ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

kon toga Čamila je pisala kako je svaku mušku osobu koju bi vidjela dozivala “babo”.⁴⁵ Interesantna je scena koju je Nezihla napravila kada je trebala s amidžom ići kod fotografa da se uslika te sliku pošalje ocu. U dječijoj mašti ona je to protumačila da ide ocu, a Čamila je kompletan događaj opisala na sljedeći način: “da si vidio što sam se smijala i plakala kad se je Nezihla spremala da se ide uslikat mislila je da ide tebi u soldate i toliko je skakala da se nije dala ni spremit, i suviše mene pita hoću li ja mama sa babom i spavati? Ja neću više tebi dolaziti kada biješ, svi smo je oplakali kad se je vratila plače i ruži amidžu nije me odveo babi već nekakvu švabi.”⁴⁶ Nezihla je bila prilično vragolasto dijete pa je u svoj Čamilinoj borbi sa svakodnevnim problemima ona stvarala dodatni pritisak svojim vragolijama. Koliko je skućeni prostor za igru djeci predstavljao problem, ukazuje i jedan događaj vezan za Nezihlu. Ona je tako jednom prilikom dok se igrala u sobi, jedinoj prostoriji koja se grijala zimi, pala na makaze i probila sljepoočnicu.⁴⁷ To je bio šok za sve ukućane, doktor Zečević ju je poslije dugo liječio kako ne bi ostale nikakve posljedice, a Čamila se zahvaljivala Bogu što je sve prošlo bez trajnih posljedica. Nakon te traume Nezihla je postala mirnije dijete i žalila se jedino što joj otac, kada piše majci, ne piše odvojeno, smatrajući da je nakon što se prestala igrati postala odrasla djevojčica. Čamila je nastojala udovoljiti Nezihli pa je i ona u pismima molila Mahmuta da, kad piše njoj, piše i djeci jer: “vazda bude plača kad god meni pišeš a njima jok ništa neznam od njihova plača osobito Nezihla (...)”⁴⁸

Međutim, Subhija je nastavila sestrinim stopama te u kući nije nedostajalo dječijih vragolija. Ona je smatrala da je Čamila stroga mama i prijetila joj je da će je *reći babi*, koji je očito u trenucima koje je provodio na dopustu sa djecom bio iznimno nježan i blag. Jednom prilikom Čamila je istukla Subhiju, a ona joj je poručila: “da se to sve čuje (misli na batine, op. a.) do mome babi u Beštu on će vas sviju pobiti.”⁴⁹ Subhija je također pozivala babu, a kad je dobivala injekcije, ona ga je dozivala da “ubije doktora što joj stalno igle zabada (...)”⁵⁰

U aprilu 1915. godine u kući se rodila još jedna beba. Čamila se porodila 24. aprila 1915. godina, rodila je sina kojem je dala ime Muhamed. O prinovi u

⁴⁵ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 24.05.1915.

⁴⁶ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

⁴⁷ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 21.12.1915.

⁴⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 18.03.107.

⁴⁹ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 08.07.1917.

⁵⁰ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 02.03.1907.

porodici Mahmuta je obavijestio brat Salih-ef,⁵¹ koji je također napomenuo da je Čamila već dala ime djetetu. Iako je bio sretan, Mahmut se osjećao povrijeđen jer nije konsultovan u vezi s davanjem imena, a to je ujedno bilo prvi put da je osjetio realnu udaljenost od porodice.⁵²

Muhamed Žiga 1915. godine⁵³

---

⁵¹ "Draga Čamka prijepodne danas primi od brata telegram u kojem mi javlja veselu vijest da se je u mene našao sin. Vijest me je veoma obeselila, te sam se velike brige kutarisao i Bogu šučur učinio na prvom redu kada je tebi bila sa nafakom, te kada si fala Bogu ti a i dijete zdravi. Još me veseli i to kada je muško dijete." Ovo je tim povodom napisao Mahmut. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 27.04.1915.

⁵² U jednom od pisama pisao je : "(...) za ime što si nadjenula djetetu i meni se sviđa i neka si nadjela, svoga oca ime, samo to jednom što već ima tako jedno ime u mojoj familiji, ali makar." HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 11.05.1915.

⁵³ Slika tek rođenog Muhameda Žige. Ova slika nalazi se u privatnoj zbirci porodice Biserre Nuhodžić, najmlađe kćerke Mahmuta-ef. i Čamila-hanume. Neizmjerno se zahvaljujem njoj i njenoj kćerki Lejli, sinu Fahrudinu i suprugu Asimu, koji su mi ne samo ustupili porodični album na korištenje nego i dopunili mnoge, za ovaj rad, izuzetno važne detalje o njihovoj prošlosti.

Muhamed i Subhija 1916. godine⁵⁴

Svakodnevnica

Iako je Čamila pokušavala nastaviti živjeti svakodnevniciu koliko je mogla, to joj nije polazilo za rukom. Nenaviknuta na težak rad i na finansijske probleme, Čamila je bez supruge i u ratnoj zbilji morala o mnogim stvarima sama brinuti. Tako je rođenje malog Muhameda, pored sreće zbog prinove u porodici, za Čamilu ujedno predstavljalo i veliku odgovornost. Suočavanje sa finansijskim pro-

---

⁵⁴ Ibid.

blemima i nestašicom hrane, kao i čestim zdravstvenim problemima, nju i djecu dodatno je crpilo, iako je ona pokušavala, kada god je to mogla, ignorisati ratno stanje. Njen veseli duh i želju za *normalnim* životom najbolje ilustruje jedan događaj u jesen 1915. godine, kada je ona – u jeku ratnih dešavanja, u isto vrijeme kada je javila Mahmutu da će morati saditi baštu kako bi imali bar malo povrća da pojedu – tražila od njega da joj kupi "najfinije cipele otvorene broj 38 ili 39", a Nezih "i cipele i kaput".⁵⁵ Ova narudžba je pokazatelj koliko je Čamila nastojala zaboraviti ratne probleme i koliko je željela povratak bezbrižne svakodnevnice koju je rat prekinuo.

Kada je Mahmut odveden, ona je bila uvjerena da je to privremeno te je pokušavala nastaviti svoj život onako kako je navikla. To se posebno odnosilo na odlaske na sijela i druženja, tada je još uvijek imala i kućnu pomoćnicu koja je ostajala kod djece.⁵⁶ Iako je Mahmut smatrao da ne bi trebala izlaziti bez njega, te je u skladu s tim jednom prilikom napisao da se *opomene*,⁵⁷ Čamila je mislila da je sasvim dovoljno što ona *po cijeli dan i noć misli na njega*, a da nema potrebe da je opominje jer ona ima troje djece koji je stalno podsjećaju na njega.

Čamila je i u februaru 1917. godine također jednim činom pokušala ignorisati ratna dešavanja. Naime, ona je odlučila okrečiti kuću te je pozvala majstore. Sve bi to možda prošlo i bez obavještanja Mahmuta, ali je jedan od majstora slučajno zapalio kuću. Nakon toga, ona je morala obavijestiti supruga o potpunom događaju, a on joj je odgovorio:

"Draga Čamka evo sad primi tvoju kartu u kojoj pišeš da se kuća zapalila. Tamam mi je još to trebalo da bude. Sve jedan belaj iza drugog, fala Bogu da je se na tom razmjenilo, te kada nije posve izgorjela. Nego mi je čudo za bojadžije, što će ti oni. Sve nešto smišljaš i deveraš a mene nikad nizašto nepitaš, tamam kao da me Bog nije ni dao nikako. Ne bih ja inače znao za to bojadžijanje da taj slučaj nije bio. Kada nemaš kuda para trošit nego sada na ovom vremenu još bojati. Ja mislim ti svakako prećih stvari imala negoli to (...) bez moga znanja radiš što hoćeš. Ja kada računam na svaki krajcar i patim se ko nitko ti tamo u nekakve bojadžije i brezposlice trošiš, a bez toga ti nemožeš biti. Veliš izašla pred Salihagu, taman vrlo lijepo, samo si još trebala i pred bojadžiju. Samo

---

⁵⁵ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 02.09.1915.

⁵⁶ Kada je počeo Prvi svjetski rat, Čamila je imala dvije žene koje su joj pomagale u kućnim poslovima. Jedna od njih, Matija, otišla je u decembru 1915. godine. Čamila je o tome obavijestila Mahmuta napominjući ga da se on ne treba brinuti zbog toga te da je kod nje ostala "cura". Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 10.12.1915.

⁵⁷ U ovom pismu Čamila nije dobila niti jedan poljubac. Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 19.05.1915.

znaj dobro, da sa mojom dozvolom nijesi to učinila. Neću o tome više da ti pišem jer sam strašno ljut (...)"⁵⁸

Ljubomora koju je posebno istakao ljutnjom što je Čamila *izašla pred Salihagu* nepokrivene kose bila je povod da i on Čamilu napravi ljubomornom, poslavši jednu sliku njenom bratu Ismetu, koji je u međuvremenu bio odlikovan i vraćen u jedinicu u Sarajevo. Sliku je vidjela i Čamila te je od ljubomore odmah napisala pismo zbog kojeg se Mahmut našao "uvrijedžen".⁵⁹ S obzirom na sve okolnosti, Čamila je odlučila da je najbolje sve zaboraviti, te je u narednom pismu pokušala objasniti svoju reakciju. Napisala je: "(...) kad sam vidjela kakvi ženski kod tebe sjedu sve bih plakala toliko mi je teško bilo a tome sve uzrok što te volim negoli sve drugo na ovome svijetu to je ona ljubav naša ja nisam mogla se uzdržati da ti onaj čas napišem (...)" Interesantno je da je Čamila ovo pismo potpisala svojim prezimenom Sokolović, što nije prije toga praktikovala.⁶⁰ Nakon ovog pisma ona je pokušala Mahmuta opomenuti na drugi način, podsjećanjem na vjeru i tradiciju, i to da on *ne pripada običajima koje vidi u Pešti*. Tako mu je brzo nakon ovog pisma napisala: "jeli se ramazan približio, unas će brzo, ti si morebit zaboravio turske mjesece."⁶¹

Njena ratna svakodnevnica bila je prilično monotona i ona je uglavnom dane provodila u kući sa djecom. U jednom pismu je napisala: "Da ti malo pričam o kući i svom životu nikuda ne idem sve sjedim sa djecom a nejmam nikuda ni rad u mahalalu (...)"⁶² U jedan redak stalo je sve što je ona imala reći o svom životu!

Rat je s vremenom postajao sve brutalniji i sitne radosti koje je Čamila sebi mogla povremeno priuštiti postale su nedostižne. Koliko je njoj stalni boravak u kući zaista predstavljao problem, najbolje ilustruje jedno njeno pismo iz zime 1917/18. godine. Čamila je već bila na izmaku snage, a te zime snijeg je pao veći nego što je to bilo prosječno, što je dovelo do toga da ona, iako je to rijetko

---

⁵⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 26.02.1917.

⁵⁹ Još jedan problem na koji ukazuje korespondencija, a koji je mučio Čamilu, bila je ljubomora. Na nju je počela ukazivati nakon što je Mahmut premješten iz Polisaravskog u Budimpeštu. To je bio veliki grad i ona je mogla, kako je u jednom pismu zapisala, *samo zamisliti koliko tamo ima lijepih žena*. Takva razmišljanja potpirio je i sam Mahmut, koji joj je odmah nakon što je prešao u Budimpeštu u februaru 1915. godine napisao da se nje na frontu sjeća, ali da je se "sada nesjeća(š) u Pešti". Ona je naglasila: "toga [se] najviše i bojim jer su ti sad prilike bolje negoli na fronti." Vidi: HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 14.02.1907.

⁶⁰ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo potpisano sa Čamka Sokolović Ž.

⁶¹ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta na kojoj piše 21.03.107.

⁶² HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 11.1915.

praktikovala, više nije mogla nikako izaći. To je bio prilično težak period za nju, a Mahmutu je napisala: "ako ostanem sama sa djecom još neko vrijeme onda ću Bože sačuvaj postat budalasta, jer niko mi ne dolazi na sijelo a ja ne mogu nigdje sama nemam kome djecu ostavit, nego izludi sa njima!"⁶³ Iako je Čamilina mama dolazila povremeno kako bi boravila s njom u kući, a i ona je jedno kraće vrijeme provela u roditeljskoj kući, njen život se sveo na borbu za preživljavanje i brigu za djecu.⁶⁴ Oskudna prehrana i nedostatak novca postali su njena stalna briga. Ratna dejstva su posebno utjecala na namirnice, kojih je, kako je vrijeme odmicalo, bilo sve manje. U toku prve ratne godine Čamila je imala dovoljno zaliha te se nije mnogo žalila.⁶⁵ I novca je imala, pa je mogla sebi i djeci priuštiti kupovinu mesa, pirinča, ali i kahve i šećera.⁶⁶ Međutim, već naredne 1916. godine nestašica se posebno osjećala. Zimu je dočekala sa nešto žita koje je kupila od sestre, šest kila pekmeza, nešto bestilja koji joj je dao Salihaga, malo šećerne repe i malo masla.⁶⁷ S obzirom na to da su i ona i djeca bili često bolesni, Mahmut je uspio tri do četiri puta poslati meda iz Budimpešte, koji je ona koristila kao lijek.⁶⁸ Te zime 1915/16. jedino je imala uglja i drva dovoljno za to da može zagrijati jednu prostoriju.

Rat nije promijenio samo Čamilinu svakodnevicu, ona je vjerovala da je utjecao na to da se i ona sama promijeni. Smatrala je da je s vremenom postala bezosjećajna prema drugima. To je istakla kada je došlo do novih regrutovanja u Sarajevu i kada su Selimaga i Husejin-ef., Mahmutovi prvi rođaci, bili pozvani. Čamila je u ljutnji što je njen suprug već regrutovan napisala da joj je svejedno te da je: "upravo postala zla srca kako si ti otišo i uopšte za svakijem mi je svejedno nijesam sada kao prije."⁶⁹ Ona se zbog udaljenosti supruga nije pokušavala

---

⁶³ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 01.01.1918.

⁶⁴ U pismu na kojem stoji datum 10.01.1906. Čamila je napisala kako su i ona i djeca bolesni, te kako je Ismet došao na dopust i doveo ih nekoliko dana kod njene mame da se oporave. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 10.01.1906.

⁶⁵ U maju 1915. Čamila nije odmah osjećala ratnu oskudicu te je napisala: "(...) u kući imam prilično svega ničem se nepatim fala Bogu samo što me želja mori za tobom, duša moja a tebi ako treba para, odmah mi piši (...)" HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo 24.05.1915.

⁶⁶ "(...) prilično živimo kako je skupoća, mlivo još prilično, meso kupujemo po forint i dvadeset, tako i zarzavat kahve i šećera, najednom sam kupila pirinča još ima što si ti kupijo, danas smo navarili kumpjera iz svoje bašče pravo slabo rodili doduše niko je i zob kupujem po 22 K kilu (...)", napisala je Čamila. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 10.09.1915.

⁶⁷ U pismu je napisala da je maslo dostiglo cijenu od 40 K. HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, karta 05.12.1916.

⁶⁸ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

⁶⁹ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, pismo na kojem piše 11.1915.

suosjećati sa drugim ženama. Kako je u jednom pismu, na samom dnu stranice, sitno napisala: “mislim da ni jednoj ženi u Sarajevu nije žao čojeka kao što je meni tebe.”⁷⁰ Zaista, konstanta u Čamilinim pismima tokom cijelog perioda Prvog svjetskog rata bila je njena potreba da pokaže suprugu koliko joj nedostaje. Koliko joj je bilo teško kada je Mahmut regrutovan, otkrila je skoro godinu dana kasnije kada je u jednom pismu napisala: “uvjeren budi da mi neće prva noć ni u grobu biti teža i neobičnija nego ona kad si ti otišo.”⁷¹ Najbolji pokazatelj realnog stanja, vjerovanja i Čamilinog nadanja sadrži sljedeća rečenica: “daj Bože da se i ovo svrši u našem zdravlju i dugu vijeku pa da ove noći spominjemo u veselju (...)” U njoj je jasno oslikana najvažnija želja zaljubljene žene razdvojene od supruge silom ratnih dešavanja.⁷²

***

Analizom privatnih pisama porodice Žiga, tačnije supružnika Mahmut-ef. i Čamila-hanume, ukazali smo na jedan zapostavljen segment u domaćoj historiografiji – svakodnevni život porodice, a posebno žene koja u ratnoj zbilji preuzima ulogu skrbnika nad porodicom. Iako je svaka osoba imala svoju ratnu priču, ipak su Čamilina i Mahmutova pisma jasan prikaz prioriteta, borbe i svakodnevnice zaljubljenog para razdvojenog silom ratnih dešavanja. To je pogađalo i djevojčice koje su prije rata imale zaštitu i pažnju oca, te je njihova želja za njim i neshvatanje uzroka razdvojenosti jasan pokazatelj dječije perspektive rata. Čamilina svakodnevica umnogome se promijenila, ali je ona, i pored brige za dvije kćerke Nezihu i Subhiju te u ratu rođenog sina Muhameda, pokušavala održati privid “normalnog” života. Njene narudžbe odjeće i obuće, kao i krećenje kuće u jeku ratnih dešavanja to jasno potvrđuju. Pored čestih problema vezanih za raspodjelu zajedničkih dohodaka sa Mahmutovim bratom Salih-ef., Čamila se borila i sa

---

⁷⁰ HAS, PLFMŽ, kutija br. 1, nedatirano pismo.

⁷¹ HAS, PLFMŽ, kutija br.1, pismo 01.10.1915.

⁷² Mahmut-ef. se vratio u zimu 1918. godine svojoj supruzi Čamila-hanumi. Iako Prvi svjetski rat nije odnio ljudske žrtve u porodici Mahmut-ef. i Čamila-hanume, to se desilo u Drugom svjetskom ratu. Njihov sin Smail ubijen je u Jasenovcu, a drugom sinu Huseinu izgubio se svaki trag. Čamila-hanuma je izgubila i Muhameda i Subhiju, koji su umrli odmah nakon Prvog svjetskog rata. Njenu bol za izgubljenom djecom nisu mogli ublažiti Nezih i dvije mlađe kćerke Nevzeta i Bisera. Umrla je 21.04.1946. godine u 51 godini, a njen voljeni suprug, prema pričanju njihove najmlađe kćerke gospođe Bisere, tugovao je za njom sve do svoje smrti 12.12.1958. godine. Navedene podatke sam dobila od gospođe Bisere Nuhodžić, na čemu joj se srdačno zahvaljujem.

ljubomorom i emocijama na koje rat nije imao nikakvog utjecaja. Slično je bilo i sa Mahmutom, koji je svakodnevno pisao svojoj voljenoj supruzi, a svoju ljubav je redovno iskazivao slanjem selama i mnogobrojnih poljubaca na kraju pisma. Sačuvana pisma jasno ukazuju na to da je ratna zbilja pogađala sve članove porodice Žiga u mjeri u kojoj se ticala njih lično, rat je za njih počeo onog dana kad je Mahmut-ef. regrutovan, a završio se kada se on vratio kući. Mahmut-ef. je u pismima supruzi rijetko spominjao rat, ali su zato pisma između njega, njegovog brata Salih-ef., Čamilinog brata Ismeta i drugih prijatelja na frontovima bila odraz ličnog doživljaja nove stvarnosti koja ih je okruživala. Dok su prijatelji koji su ostali u Sarajevu pokušavali Mahmuta obavijestiti o stanju u njegovom rodnom gradu, oni koji su bili regrutovani pisali su mu ne samo o preživjelim i umrlim tokom borbi nego i o novinama sa kojima se upoznaju i koje prvi put vide u *stranom svijetu*.

Salaams and Kisses from the Front

Summary

The analysis of private letters of the Žiga family, of the spouses Mahmut Efendi and Čamila, has shown a neglected aspect in domestic historiography, i.e. the everyday family life, specifically the life of the woman who in wartime reality assumes the guardian role over it. Although each person had their own war story, Čamila and Mahmut's letters were a clear view of priorities, struggles and everyday lives of a couple in love separated by war. This had also affected the girls who had the protection and attention of their father before the war. Their longing for their father and failing to understand the causes of separation is a clear indication of the child's perspective of war. Čamila's everyday life had changed tremendously, but in addition to caring for her two daughters, Neziha and Subhija and war-born son Muhamed, she tried to maintain the illusion of a 'normal' life. Her orders of clothing and footwear, as well as painting of the house in the midst of the war clearly attest to this. In addition to the common problems associated with the distribution of shared income with Mahmut's brother, Salih Efendi, Čamila had struggled with jealousy and emotions that were not influenced by the war. It

was a similar situation with Mahmut who wrote to his beloved wife on a daily basis, and regularly expressed his love by sending salaams and numerous kisses at the end of the letter. The preserved letters clearly show that the war affected all members of the Žiga family in so far as it concerned them personally. For them, the war began on the day Mahmut Efendi was recruited and ended upon his return home. Mahmut Efendi rarely wrote to his wife about the war, but the letters between him, his brother Salih Efendi, Čamila's brother Ismet and other friends on fronts were a reflection of the personal experience of the new reality surrounding them. While the friends who remained in Sarajevo tried to inform Mahmut about the situation in his hometown, those who were recruited not only wrote about the survivors and the dead in the battle, but also about the novelties they had seen for the first time in the *foreign world*.